

Шмарьова Т. О.,

старший викладач кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук факультету правничих наук Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

ПРАВОВИЙ СТАТУС МАЙНА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЗА ЗВОДОМ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу регламентації права власності релігійних інституцій православного сповідання Зводом законів Російської імперії: визначено суб'єктний склад, умови і підстави придбання власності та розпорядження нею, припинення права власності.

Ключові слова: православна церква, Звід законів Російської імперії, церковна власність.

Постановка проблеми. Питання правової регламентації церковного майна є цікаве саме по собі і становить самостійний предмет вивчення фахівцями в галузі історії права. Останнім часом воно актуалізувалось через дискусії про реституцію майна церкви, експропрійованого за радянських часів після сумнозвісного Декрету Ради Народних комісарів від 23 січня (5 лютого) 1918 р. «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Сама реституція сьогодні гальмує, не в останню чергу через надмірну політизованість (зокрема, через появу нових конфесій, які зараховують себе до православного сповідання) і брак коштів у державі. Проте зазначені складнощі з часом мають бути подолані, чому, з-поміж іншого, сприятиме встановлення суб'єктів права церковної власності на момент її націоналізації. Таким чином, для проведення легітимної і справедливої реституції відповіді слід шукати, вивчаючи питання в історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Церковна власність в різних аспектах цікавила багатьох дослідників. В рамках цивілістичних праць її аналізували Г.Ф. Шершеневіч, В.І. Синайський, К.П. Победоносцев, І.Є. Енгельман. Питання церковної власності досліджувалось також фахівцями з церковного права, зокрема М.С. Суворовим, О.С. Павловим, протоієреєм В. Ципінім.

О.С. Павлов вважав, що з церковної або канонічної точки зору церковне майно має бути вилучено із загального обігу і служити виключно своєму призначенню. Якщо ж воно стає предметом цивільного обігу, має підпорядковуватись дії особливих церковних законів [1, с. 314].

Глава 2 тому X Зводу законів Російської імперії регулює питання державного майна, повітового, належного різним установам, громадським і приватним. Стаття 413, яка входить до її складу, називає суб'єкти права церковної власності і об'єкти, на які таке право поширюється (поряд з іншими суб'єктами – державними кредитними установами, учбовими і науковими закладами тощо): «Майно, належне різним установам, а саме: а) майно церковне, монастирське і архієрейських будинків, землі, угіддя і млини, які приписані до монастирів і архієрейських будинків, і все їх рухоме майно [...]» [2, с. 36].

Із цього робимо висновок, що держава визнає суб'єктами права власності не церкву взагалі, а окремі церковні інституції – церкви, монастирі і архієрейські будинки. В.І. Синайський зазначає: «Церковна власність належить окремим церквам як самостійним юридичним особам, хоча

і позбавленим процесуальної дієздатності. Церковна власність підпорядкована особливим нормам в галузі її надбання, управління і припинення» [3, с. 218].

Так, наприклад, відповідно до ст. 778 Зводу законів [2, с. 79], Акти про придбання монастирями і церквами православного сповідання нерухомого майна не можуть бути укладені інакше, як із дозволу імператора. Справи про укріплення нерухомим майном у власність духовно-учбових установ, а також продажу чи обміну майна цією установою належать до компетенції Святійшого Синоду. Відповідно до ст. 779 Зводу законів [2, с. 79], при укладенні від імені священнослужителів і церковних причтів актів із продажу нерухомого майна слід було пересвідчитись, що назване майно належить їм особисто та не належить до церковного майна.

Поряд із особливими умовами придбання церковними інституціями майна держава приділяла особливу увагу його захисту. Так, відповідно до ст. 506 Статуту торгового судочинства, при розподілі боргів неплатоспроможного церковні гроші, які банкрут витратив на свої потреби, віднесено до боргів першого розряду [4, с. 209]. «Цивільні справи монастирів, архієрейських будинків і церков визнаються справами казенного управління (Ст. цив. суд. 1282 і 1289). Документи, які походять від церковних причтів, не підлягають оплаті гербовим збором, так як «Приходські священники є особами посадовими і за церковними причтами слід визнати характер духовно-урядових установ, які користуються однаковими правами, як і світські, урядові установи (ук. 2 деп. Уряд. Сен. – Зібр. уз. 1877 р. № 60)» [4, с. 209].

Держава визнає за архієрейськими будинками, монастирями і церквами право передавати в оренду нерухоме майно, яке їм не потрібне для особистого користування. Відповідно до ст. 1711 Зводу законів [2, с. 144] встановлюється максимальний строк оренди – 12 років, а також визначається, що передача майна в оренду здійснюється: 1) розпорядженням єпархіального архієрея; 2) настоятелем монастиря із братією; 3) приходським священником, церковним старостою або почесними прихожанами. Стаття містить сувору заборону передавати внутрішні монастирські й церковні будівлі в оренду під торговельні й трактирні установи.

Святійший Синод у господарських справах діє через Господарське управління. Господарські справи архієрейського будинку відповідно до ст. 104, 124 Статуту духовних консисторій підвідомчі економу, господарськими справами монастирів опікуються настоятель із братією. Щодо цього слід зауважити тільки, що монастирі підпорядковані нагляду консисторії, а з цього випливало, що останнє слово в майнових питаннях залишалось за нею [4, с. 210-211].

Таким чином, можна стверджувати: 1) відповідно до Зводу законів Російської імперії власність визнавалась за окремими церковними інституціями; 2) під «церковною власністю» розуміли рухоме і нерухоме майно, належне окремим суб'єктам, які характеризувались тим, що здійснювали бо-

гослужбову діяльність, тобто ідентифікація такої власності здійснювалась щодо особи-власника; 3) регламентувався правовий статус цієї власності з точки зору порядку її надбання і припинення, розпорядження майном, а також його охороною.

Окремим питанням слід розглянути об'єкти права церковної власності. Так, М.С. Суворов зазначає: «В російському праві до видання «Уложення про покарання 1845 р. не існувало жодних класифікацій, тому що в джерелах східного церковного права, окрім внесеної до номоканону римської класифікації, іншої встановлено не було» [5, с. 398]. Отже, відповідно до Уложення про покарання, маємо уявлення про класифікацію речей, які можуть належати православній церкві: священні, освячені через використання при богослужінні і неосвячені.

Наявність в Уложенні про покарання класифікації речей, віднесених до церковної власності, легко пояснюється – існувала необхідність впорядкування кримінально-правової кваліфікації діянь, здійснюваних проти церкви. Цікаво тільки, що в самих церковних колах ніким питання класифікації церковної власності підняте не було, вочевидь, воно не було актуальним. Не слід також забувати той факт, що патріарше управління церквою за Петра I було замінене синодальним, і Святейший Синод визначено державним органом. Так церкву було імплементовано в державний механізм, яким норми канонічного права можуть лише поважатись і визнаватись, але аж ніяк не заміщатись.

Аналізуючи перелік речей священних і освячених, можна побачити, що в обох категоріях наявні нерухомі об'єкти: до священних речей віднесено самі будівлі храмів і церков, а до освячених – молитовні будинки, каплиці і цвинтарі.

Слід зазначити, що передумовою виникнення в Росії цілісного і визначеного поняття «нерухоме майно» як такого, що протистоїть «майну рухомому», стало стирання межі між різними категоріями земель, перш за все, між вотчинами і маєтками. «Термін «добра недвижимого» для визначення цілої категорії майна з'являється вперше, дійсно, в Петровському указі 1712 р., який приведено в ст. 383 як першоджерело, і був запозичений тут, вочевидь, з нашого церковного законодавства (Кормча книга). Але, по суті, відмінність між землею й іншим майном («животы»), яка визначала абсолютно різні юридичні стани того й іншого, є в нашому праві явищем споконвічним [...]» [4, с. 7].

Говорячи про церковну нерухомість, не слід забувати і про церковні землі. К.П. Победоносцев зазначає: «В ст. 400 зак. про маєт. (звід. т. IX, вид. 1876 р.) сказано: церковні землі мають подвійну природу: 1) землі, належні церквам за колишніми наданнями і писцевими книгами або за новітніми укріпленнями, і 2) землі для церковних причтів і відведені до них для утримання від прихожан, у встановленій межовими законами пропорції» [6, с. 554].

Православна церква в Росії за Катерини II пережила період секуляризації церковних земель і суворої заборони монастирям і архієрейським будинкам придбання нерухомості у власність. За часів Олександра II політика щодо церкви змінилась: заборона формально існувала, але таке придбання на практиці мало місце, якщо на то була згода імператора. І в подальшому держава всіляко опікувалась церковним майном та його охороною. Монарші особи щедро офірували на будівництво храмів, якщо місцевих коштів на це не вистачало [7].

Відповідно до ст. 107 і ст. 108 Статуту будівельного з метою збереження церковних земель (якими вважались і землі

цвинтарів) було визначено правило заборони зводити будівлі на відстані від церкви ближче 5 саж. в містах і 20 саж. в селах [4, с. 209].

Відповідно до ст. 484 Зводу законів церковні землі на випадок, коли церква перестає існувати, мають бути записані до тієї церкви, до якої відійшов і сам приход [2, с. 46].

До рухомих речей (священних і освячених) відносили священні сосуди і напестольні речі, купелі, кропила, кадильниці, панікадила, лампади, підсвічники, поставлені на них свічки, богослужбові книги і дзвони.

Відчуження священних речей категорично заборонялось. Давні церковні правила тільки в одному випадку дозволяли продаж священних сосудів – для викупу полонених; при цьому священний сосуд мав відчуватися не у своїй оригінальній формі, а у вигляді злитку.

Згідно із ст. 984 Зводу законів [2, с. 83] добродійці можуть офірувати церкві, здійснюючи пожертви грішми або нерухомим майном: образами, окладами й іншими речами, які використовуються при богослужбовій діяльності. Щодо нерухомого майна діє правило більш суворе: ст. 985 Зводу законів визначає необхідність залучення до вирішення цього питання духовної консисторії. Позиція духовної консисторії доноситься до єпархіального архієрея, а в подальшому – Святейшому Синоду для отримання монаршої згоди.

Цікавим є положення закону щодо порядку спадкування предметів, тісно пов'язаних із відправленням богослужінь. Відповідно до ст. 1186 Зводу законів [2, с. 104] пожалувані духовним особам панатії і хрести, які прикрашені дорогоцінним камінням, після їх смерті відносяться до спадкової маси. Разом із тим, священні образи з них мають бути вилучені і здані на зберігання до того храму, у якому служив спадкодавець. Отже, спадкувались лише прикраси, а не самі предмети культу.

Стаття 1187 Зводу законів визначає, що за монахами нижчих звань, а також за настоятелями монастирів спадкує сам монастир, стосується це майна або внесків до кредитних спілок, які ними були зроблені за життя [2, с. 104].

Більш суворо закон регламентує порядок спадкування іновірцями християнських святинь. Стаття 1188 Зводу законів [2, с. 104] не виключає іновірців з переліку спадкоємців, але зобов'язує передати до православної церкви успадковані ікони. Аналогічне правило встановлює стаття 1189 Зводу законів [2, с. 105] щодо інших предметів культу православної церкви, а статтею 1190 [2, с. 105] відповідальність за недотримання іновірцями цих правил покладається на місцеву владу.

Література:

1. Павлов А. С. Курс церковного права / А. С. Павлов. – СПб. : Издательство «Лань», 2002. – 384 с.
2. Свод законов Российской империи / [предисл. И. Д. Мордухай-Болтовского]. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – 385 с.
3. Синайский В. И. Русское гражданское право / В. И. Синайский. – М. : Статут, 2002. – 638 с.
4. Законы гражданские (Свод законов, Т. X, Ч. 1) : Практический и теоретический комментарий. О порядке приобретения и укрепления прав на имущество вообще / [ред. : А. Э. Вормс, В. Б. Ельяшкевич]. – М. : Издательство З. М. Зильберберга, 1913. – 387 с.
5. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Суворов Н. С. – М. : Издательство «Зерцало». – 2004. – 504 с.
6. Победоносцев Константин Петрович. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права / К. П. Победоносцев. – М. : Статут, 2002. – 800 с.
7. Державний архів Житомирської області. Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 45.

Шмарёва Т. А. Правовой статус имущества православной церкви по Своду законов Российской империи

Аннотация. Статья посвящена анализу регламентации права собственности религиозных институций православного исповедания Сводом законов Российской империи: определен субъектный состав, условия и основания приобретения собственности и распоряжения ею, прекращение права собственности.

Ключевые слова: православная церковь, Свод законов Российской империи, церковная собственность.

Shmariova T. Legal status of property of the Orthodox Church under the Code of Laws of the Russian Empire

Summary. The article is devoted to the analysis of regulation of the property rights of religious institutions of the Christian Orthodox Church by the Code of Laws of the Russian Empire: defines types of owners, conditions and ground for acquisition and disposal of ecclesiastical property and termination of property rights.

Key words: Orthodox Church, the Code of Laws of the Russian Empire, ecclesiastical property.